

УДК 130 121

*Андрій Артеменко, Ярослава Артеменко***ОНТОЛОГІЯ ТОПОСУ**

Стаття присвячена проблемі використання поняття «топос» у сфері соціальної філософії. Автор аналізує зміст цього поняття в онтологічних системах Аристотеля та М. Гайдеггера. У статті зазначається, що поняття «топос» може бути застосоване як ключове поняття для вирішення проблеми ідентичності.

Ключові слова: топос, топологія, ідентичність.

*Andrii Artmenko, Yaroslava Artemenko***TOPOS ONTOLOGY**

This article is devoted to the problem of using of the notion «topos» in philosophy. This thesis analyzed the notion «topos» in the classical and non-classical philosophical paradigms. The author analyzes the meaning of this notion in Aristotle's and Heidegger's ontological systems. The notion «topos» is considered as a key notion that show a special characteristic of the identity problem.

Key words: topos, topology, identity.

*Андрей Артеменко, Ярослава Артеменко***ОНТОЛОГІЯ ТОПОСА**

Стаття посвячена проблеме использования понятия «топос» в классической и неклассической философской парадигме. Автор анализирует содержание этого понятия в онтологических системах Аристотеля и М. Хайдеггера. В статье отмечается, что понятие «топос» может быть использовано как ключевое понятие для решения проблемы идентичности.

Ключевые слова: топос, топология, идентичность.

Проблема ідентичності для ХХ століття пов'язана з ідеєю мінливості соціальних просторів та множинності соціальних ролей («образи гри» Й. Хейзінга, «відповідність узагальненням інших» Ч. Тейлора та «множину соціальних рольових відтворень» Дж. Міда). Таке визначення «Я» через оточення привело до актуалізації проблема «місця» як просторового обриса соціальної дії чи явища. Концепції «прикордоння», «фронтира», «соціального тіла» спрямували проблему топосу в русло визначення форм взаємодії культур, «Іншого», «Чужого». Топос для соціальної філософії набув характеристик просторового підтвердження факту існування явища, події, встановлення й унаочнення колективних ідентичностей.

З огляду на це актуалізується завдання щодо аналізу поняття «топос», яке відображає залежність прояву соціального феномена від унікальності його оточення. Дослідження існування людини в соціумі потребує формування топології систем множинних соціальних структур і соціальних практик. На тлі постструктуралістичних ідей щодо розпорошення суб'єкта, активності об'єкта змінилися й уявлення про природу топоса. До цього потрібно додати і суттєві зміни уявлення про соціальний простір, що відбулись під впливом концепції мережевої структури суспільства, виокремлення мережевого й поточного простору. У рамках соціальної теорії з'явилися перші системні розробки концепції соціальної топології П. Бурд'є та Е. Гідденса, де топос перетворюється на встановлення меж унікальних соціальних об'єктів, а місце соціального явища визначає його вплив на соціальні системи та структури. Топологічний вимір передбачає кореляцію географічного топосу, функціональної мережі і простору потоків, що Б. Латур визначив як «динамічну статистику», а М. Кастельс як «мінливу геометрію».

Але перш за все проблема топосу у філософській традиції пов'язана зі сферою онтології, де і виникає саме поняття «топос», формується система ознак і властивостей місця як чинника, що впливає на властивості й функціональне призначення речі. Поняття «топос» як визначення через оточення лише згодом перейде до сфери соціально-філософської теорії. Безумовно, ми можемо віднайти споріднені мотиви топологічного дослідження в античній філософській думці, скажімо у Платона в діалозі «Закони». Йдеться про місце для нової держави, яка має бути кращою з можливих. Але це не є визначенням топосу держави, а навпаки – винесенням об'єкта за будь-яке топологічне оточення, подалі від сусідів, моря і будь-якого просторового межування. Можна зазначити, що Платон створює ситуацію, яку з часом назвуть «утопія», тобто місця «ніде».

З погляду топологічного підходу, розгляд такого «місця, якого ще не існує», або «довершеного місця», «країни довершеності», постає неперспективним, оскільки нас цікавить система зв'язку певного об'єкта й

оточення. Ідеальна чи краща з можливих держав Платона винесена за межі реального фізичного оточення. Це відсторонена теоретична модель, яка не має топосу у фізичному і функціональному розумінні місця. Зв'язки і навіть просторовий контакт платонівської ідеальної моделі соціального простору з оточенням не передбачались. До речі, ця традиція збереглась і в подальших теоретичних побудовах соціальних утопій.

Антична людина у своєму самовизначенні не може бути ніким, крім громадянина. Для неї немає суперечностей між різними її життєвими функціями, бо всі вони визначені причетністю до спільноти, традиції, політичного устрою. Повноцінність людського існування можлива для античної людини лише за умови її однозначного політичного статусу. І цю ідею остаточно сформував учень Платона Аристотель у визначенні людини як істоти політичної, додавши, що поза межами суспільства може жити або надлюдина, або істота етично нерозвинена. Крім того, громадянин Платона не залежить від оточення, його статус і схильність до певного політичного устрою – це вроджена якість душі. Топос – зайва умова такої соціальної онтології, така сама, як і співрозмовник у системі платонівського діалогу.

Традиція онтологічного трактування топосу відсилає нас до «Фізики» Аристотеля. Проблема визначення місця пов'язана з констатацією факту просторовості існування речі або явища. За словами античного автора, «речі, що існують, знаходяться десь, а неіснуючі ніде не знаходяться» [1, с. 123]. Тобто твердження щодо існування будь-чого вимагає просторової прив'язки у вигляді посилення на місце перебування предмета чи явища, встановлення оточення об'єкта аналізу та ступеня взаємодії з ним. Річ замкнена у щільному середовищі, де все межує з усім, і визначає свою присутність у світі через взаємне розташування.

Безліч труднощів викликає у Аристотеля питання про те, що таке місце, бо воно не здається однако-вим через його властивості. Місце – це завжди певні просторові відношення, які мають значення «тут». Перша група проблем пов'язана із зіставленням топосу та тіла. З огляду на це, постало завдання позначення топосу через поняття «порожнеча». На думку Аристотеля, «порожнеча – це місце, що позбавлене тіла» [1, с. 124], тобто тоpos може існувати без прив'язки до тіла, але така прив'язка суттєво змінює властивості тіла. Це твердження підсилюється ідеєю про те, що місце не зникає, коли гинуть речі, які його займають, але річ змінюється, коли змінюється її місце. А тому, на думку античного автора, ««що» і «в чому» – це різні ознаки речі». Водночас, коли те, що обіймає предмет, нероздільно з ним з'єднане, ми простежуємо не відносини місця і предмета, а відносини частини й цілого. Таким чином, місце не належить речі, як матерія і форма, але змінює її. Властивості мають місце лише в тому випадку, коли предмет, який ними володіє, змінює свої характеристики [1, с. 130].

Місце встановлюється через взаємне розміщення речей, а тому місце потребує визначення через взаємне відношення об'єкта, що аналізується, до його оточення. Зміна місця речі, як зазначається у «Фізиці», свідчить про його значення чи «силу», тобто річ поставлена залежить від топосу і при зміні оточення вона міняє свої властивості [1, с. 124]. Якщо не чинити перешкод, то будь-яка річ прагне зайняти своє місце, що визначено їй власною природою. А тому, на думку Аристотеля, встановлена відповідність речі й топосу є виявленням природи аналізованого предмета.

Інша проблема у визначенні топосу пов'язана із виявленням місця як межі. Місце завжди може розцінюватись як межа, оболонка речі, що може існувати без самої речі [1, с. 126]. Тобто місце визначається через межування окремих предметів, щоби більше, – це і є саме межування, що встановлюється співпричетністю речі й оточення [1, с. 127]. Місце – межа тіла, що обіймається. Воно здатне приймати різні речі, які, своєю чергою, мають властивість приймати простір місця. Аристотель наводить тут аналогію посудини й речовини, яка потрапляє до неї. Особливість місця в тому, що, на відміну від матерії і форми, воно може існувати окремо від речі й обіймати річ так само, як обіймати річ і пересуватись разом з нею. Річ може залишити місце, але місце не залишає речі. Таким чином, місце – це перша незмінна межа тіла, що обіймається. Місце, за наступним визначенням Аристотеля, – «це вдавана поверхня, яка існує разом з предметом, так само, як межі існують з тим, що вони визначають» [1, с. 132].

Третя проблема визначення топосу у «Фізиці» пов'язана з тлумаченням місця через категорії можливості й дійсності. Річ як частина загальних перетворень займає місце у можливості. Її переміщення, зміна оточення, вияв своїх властивостей у різних оточеннях, «прагнення посісти своє місце» – можливість. Водночас тоpos як окремість – це дійсність, якої набуває річ [1, с. 133]. Місце, визначене як межування, надає змогу бути речі єдиній в дійсності [1, с. 134]. Тим самим тоpos подається як місце з'єднання, що, з одного боку, виокремлює річ, а з іншого – влітає її в систему загального розташування предметів і явищ. Це межа загального й окремого, де кожне з них набуває своєї повноцінності.

Проблема місця постає як проекція проблеми просторовості світу, яка різнобічно вирішується в роботах філософів ХХ століття Р. Барта, Ж. Бодріяра, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза. Але повернення до цієї проблематики стало можливим після обґрунтування нової онтології М. Гайдеггера.

За М. Гайдеггером, світ є *навколишність*, що визначається виключно просторовістю світу [7, с. 235]. Просторовість – конститuantа світу, а тому визначення місця є завданням встановлення наочності присутності речі або явища. М. Гайдеггер стверджує, що «ось-буття» є просторовим, і було б хибою перетворювати особистість, буття людини «на флюїд, що перебуває поза простором і є вільним від зв'язку з ним» [7, с. 235]. Просторовість конструюється трьома феноменами – віддаленість, місцевість і орієнтація (тобто спрямованість погляду, відчуття і розміщення в уявленні).

Віддаленість нетотожна відстані в геометричному розумінні, оскільки передбачає факт людської присутності у світі та можливість встановлення просторових співвідношень. Віддаленість (так само, як і близькість) виступає як експлікація турботи, що дарує здатність оцінювати простір, дозволяє проводити геометричне вимірювання відстані.

Місце як констеляція, в яку входить річ навколишнього світу, – це своєрідне встановлення просторового «десь», що відбувається через визначення оточення, ліній доторку речей у світі. За М. Гайдеггером, «оточення, притаманне світу, є близькість або віддаленість місця того, при чому перебуває стурбованість» [7, с. 237]. Місцевість як оточення, через яке прояснюється місце або торкання меж, що утворює обрис речі. Оточення постає як утворення феномену «навколо». Але оточення не є нагромадженням речей, воно структуроване й упорядковане через віддаленість і наближеність, тобто всі речі світу розташовані у відносності до місця, яке визначено «ось-буттям». Стурбованість, за М. Гайдеггером, відводить речам місце, яке відповідає «ось-буттю» як буттю-в-світі. Стурбованість спрямовує речі, облаштовуючи місце, розташовуючи їх у необхідній послідовності.

Уточнення розуміння «облаштування місця» М. Гайдеггер подає в роботі «Тотожність і відмінність» [8], наголошуючи на тому, що пізнати спільність буття можливо лише через приналежність до світу. Топологічно – це приналежність до оточення, або «вбудованість у стрій певної сумісності», «включення в єдність певної множинності», «зв'язок з єдністю системи» [8, с. 32]. Фактично ця теза є розгортанням ідеї екзистенціалу «місцевість», який подано в «Бутті і часі».

Місцевість визначається М. Гайдеггером як напрям руху («куди»), доречність («де»), точку падіння погляду («на») [7, с. 240]. Початком і кінцем руху та, понад усе, самим рухом скрізь залишається саме буття [8, с. 10]. Місцевість, як і рух, відбиває спрямованість турботи, яка позначається орієнтирами, певними топологічними позначками (Ort), які розмічають простір (erörtert). Місце у М. Гайдеггера відділене від речі, як і в Аристотеля. Сонце ділить небосхил на місця сходу і заходу, але ці місця не рухаються разом із Сонцем. У цьому порівнянні простежується його пряма аналогія з аристотелівським прикладом про «сосуд» і його вміст. Водночас М. Гайдеггер додає, що місце положення Сонця набуває смислів, які не обмежуються географічними чи астрономічними поняттями. Стурбованість надає їм значень початку і кінця, життя і смерті. Оточення набуває антропологічного сенсу, що прив'язується до «мого» перебування в часі і просторі. Місце перевищує значення лише як обчислення календаря чи доби. Воно постає як сукупність оточення, в якому знаходиться людина. Місце з'ясовується через відсилання до його оточення, тобто встановлення змикання країв не тільки речей, але й «Я» і речі, свого й іншого чи чужого.

Аристотель виводить розуміння місця за межі геометричної просторовості. Для нього місце не може бути зведене ані до матерії, ані до форми. Місце рухається разом з річчю, як рідина з сосудом, так само як і існує окремо від речі, оскільки річ потрапляє на місце, а не місце визначається річчю. Для Аристотеля існування речі потребує визначення положення «де існує». М. Гайдеггер додає до визначення місця рису значення стурбованості людини – «там, де» [7, с. 241].

Для філософа ХХ століття місце позбавлене площинного геометричного значення і самостійності свого існування, воно завжди поєднане з самовизначенням людини, яка намагається встановити положення предмета її турботи. У структурі тілесної орієнтації фіксація місця відбувається через «завжди – вже – буття – при» [7, с. 245], тобто – це суміжність з речами, що існують поруч з людиною. Суміжність, своєю чергою, є набуттям спільного кордону, можливість відчутти існування через доторк до зовнішнього, сприйняти власну просторовість через торкання країв «інакшого». Якщо топос для Аристотеля – це зовнішня межа речі, її «перша оболонка», то місце для М. Гайдеггера – це останній обрис людини, мембрана її існування, яка унаочнює існування через доторк до світу. *Топос надає змогу співприсутності, одночасності, просторово-часового схоплення буття речі і людини.*

За ствердженням М. Гайдеггера, «людина – це щось сутне» [8, с. 34], і тому вона подібна іншим речам і істотам, які її оточують, своєю приналежністю до буття. З цією подібністю до речей на людину можна перенести й ті онтологічні критерії топосу, які описував Аристотель у «Фізиці». Але у М. Гайдеггера топос доповнюється ідеєю гетерогенного зв'язку об'єктів. Місце змінює свої властивості залежно від присутності речі, щобільше, людини. Разом з екзистенціальною «закинутістю в буття», «стурбованістю», що вимагають «Я» виокремленого, М. Гайдеггер пропонує посилення топологічної залежності об'єктів. Окремо ідея топологічної убудованості в оточення розкривається через екзистенціал «по-став». У по-ставі виявляється ця співпричетність людини і буття, а також характер їх спільності і єдності [8, с. 38]. По-став дає змогу виявити силу виокремлення сполученості, яка стає засновком для розуміння топосу як системи взаємоузгодження окремоті речей і об'єктів, або того, що М. Гайдеггер називає «сполученням у своїй особливості», або «співбуттям».

Топологічно людина належить оточенню, але найголовніше, що вона «і є це відношення відповідності» оточенню [8, с. 34]. Тобто топологія соціальної ідентичності виростає з цього онтологічного переконання в тому, що проявляється як відношення відповідності оточенню. Співпричетність людини і буття помічається через пристрої, порядки й опосередкування, які виявляються і стають наочними у фізичних чи соціальних зв'язках з оточенням. Ідентичність проступає як відповідність людини цим сплетінням стосунків з оточенням. Але тут і з'являється зворотна залежність, на яку вказує М. Гайдеггер: «Саме буття при-належить до нас, бо тільки при нас воно може бутіювати як буття, тобто при-

сутність» [8, с. 35]. У системі європейської онтології ця залежність проявилась навіть на рівні граматичних конструкцій. За ствердженням М. Гайдеггера, поняття «буття» вимагає родового відмінку «genitivus objectivus» [8, с. 16], тобто відповіді на питання «кого?».

Безумовно, необхідно пам'ятати, що робота М. Гайдеггера «Тотожність та відмінність» присвячена інтерпретації «Науки логіки» Г. В. Ф. Гегеля і фактично відсилає нас до ідеї збігу буттєвого і помисленого. Це проблема онто-тео-логічної будови метафізики, але вона демонструє продовження і розгортання теми пошуку більш широкого засновку для створення «Я». Ідея німецької класичної філософії про «Я» як здатність створювати цілісність завдяки гайдеггеріанському поясненню гегелівської концепції тотожності буття і мислення набула цілком топологічного вигляду. М. Гайдеггер наголошує на гегелівській тезі про те, що «тільки абсолютна ідея є буттям, істиною, що знає себе». Від цієї тези вибудовується наступна логічна послідовність: істина буття є сутність – істина сутності є розуміння нескінченного знання себе – буття є абсолютне саомислення мислення. На підставі цієї логічної схеми автор переходить до проблеми тотожності й відмінності.

Термін логіки «тотожність» інтерпретується в антропологічному значенні поняття «ідентичності» як цілісність усвідомлення себе у світі й системі зв'язків світу. Тотожність, за М. Гайдеггером, слугує для прояву відмінності, тоді як у рівності відмінність зникає. Відмінність постає тут як породження нашого розсудку, «прибавок, що утворюється розсудком» [8, с. 16]. Але якщо ми прагнемо помислити відмінність, то ми не розпорошуємо його (прибавок), а «йдемо за ним до його сутнісного витoku» [8, с. 18], що, врешті-решт, дає нам можливість розуміти відмінність як *лад* [8, с. 19]. Фактично, це дозволяє нам зробити певне узагальнення позиції М. Гайдеггера щодо сприйняття відмінності, а саме відсилання до сутнього відкриває нам лад того, що засновано, і того, що засновує, лад, який «тримає їх порізно, але утримує у певній згоді» [8, с. 22]. У цьому поясненні полягає одна з базових позицій проблеми ідентичності для соціальної філософії сьогодні: проблема не ототожнення з оточенням чи спільнотою, а відмінність від спільного. Відмінність – це лад, який дозволяє утримувати оточення у певній згоді з собою, виокремлюючи при цьому власне місце Я.

М. Гайдеггер вдається до опису технічного світу сьогодення визначенням «епоха атома», бо саме так, на його думку, «в технічному світі при-сутне в нас буття» [8, с. 36]. Але цей образ має набагато складніше значення. Це не просто залежність сучасної людини від техніки і проблема або підкорення, або головування людини в нових обставинах. Це проблема атомізації сучасного суспільства, переходу до розуміння контингентності й ситуативності зв'язків, які потребують топологічного опису і певної навігації. За М. Гайдеггером, в тотожності криються стосунки, зв'язки, а відтак, і певний синтез, тому ідентичність дає нам можливість побачити цю синтетичну цілісність, «приналежність», що визначається із єдності, убудованості, сумісності з певною множинністю. Ідентичність постає як опосередковане згуртування множинності проявлення буття і його сутнісного бутіювання. Це результат взаємного доторку людини і буття, який проявлюється в різних способах по-ставу, що, за думкою М. Гайдеггера, «виводить нас до того, що дійсно править у констеляції буття і людини» [8, с. 38].

Таким чином, від поняття топос у онтологічних системах Аристотеля і Гайдеггера ми можемо перейти до тлумачення топології як уявлення про просторовість присутності людини. За аналогією з гайдеггерівським поясненням термінів «біологія» та «технологія» ми можемо пояснити і сенс терміну «топологія». Якщо біологія – це розкриття уявлення про живе, а технологія – відображення і формування сутнього, що створено пануванням сутності техніки, то топологія – це виявлення відношення відповідності оточенню, яке формується присутністю «Я».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Фізика / Аристотель // Соч в 4 т. – М. : Мысль, 1981. – Т. 3. – С. 59–262.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер. с англ. О. Шкаратана]. – М. : ГУВЭШ, 2000. – 608 с.
3. Латур Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки / Б. Латур // Социология вещей: сборник статей ; [под ред. В. Вахштайна]. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 342–365.
4. Мід Д. Г. Дух, самість і суспільство: 3 точки зору соціального біхевіористаю / Д. Г. Мід ; пер. з англ. – К. : УЦДК, 2000. – 332 с.
5. Платон. Законы // Собр. Соч. в 4 т. – М. : Мысль, 1994. – Т. 4. – С. 83–498.
6. Тейлор Ч. Джерела себе: творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор ; [пер. з англ.] – К. : Дух і літера, 2005. – 696 с.
7. Хайдеггер М. Прологомени к истории понятия времени / М. Хайдеггер ; [пер. с нем. Е. В. Борисов]. – Томск : Водолей, 1998. – 384 с.
8. Хайдеггер М. Тожество и различие / М. Хайдеггер , [пер. с нем. А. Денежкин ; ред. О. Никифоров]. – М. : «Гнозис», Издательство «Логос» 1997. – 64 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології НФаУ
К. А. Іванова